

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาของปัญหา

การเผยแพร่ศาสนธรรมเป็นหนึ่งในบรรดาภารกิจหลัก ๖ อย่างที่มหาเถรสมาคมกำหนดให้พระสังฆาธิการถือเป็นแบบปฏิบัติ แต่การเผยแผ่นั้นไม่มีรูปแบบที่ตายตัว การแสดงธรรมก็ดี การอบรมสั่งสอนธรรมก็ดี ธรรมสากัจฉาก็ดี หรือแม้แต่การปฏิบัติกิจวัตรประจำวันเป็นต้นก็ดี เป็นส่วนของการเผยแผ่ทั้งสิ้น เพราะการเผยแผ่เป็นวิธีการเบื้องต้นที่จะทำให้ประชาชนเกิดความเชื่อมั่นในพระสัทธรรมหรือศาสนธรรม การสร้างคัมภีร์เป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ได้รับการนิยมนับตั้งแต่สมัยโบราณ ดังปรากฏในญาโณทโยปกรณ์ว่า “อักขระตัวหนึ่ง ๆ อันเป็นพระปริยัติศาสน์ของพระศาสดา มีค่าเท่ากับพระพุทธรูปองค์หนึ่ง”^๑ จึงเป็นเหตุให้เข้าใจกันในปัจจุบันว่า การสร้างอักขระตัวหนึ่ง มีอานิสงส์เท่ากับสร้างพระพุทธรูปหนึ่งองค์ ส่วนพระสัทธรรมหรือศาสนธรรมดังกล่าวนี้ มีเป็นจำนวนมากทั้งที่บรรจุในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์หลัก และนอกพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์รอง

คัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์หลัก ประกอบด้วยส่วน ๓ ส่วน คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ในฐานะที่เป็นแหล่งอ้างอิงชั้นสุดท้ายสูงสุด พระไตรปิฎกใช้เป็นมาตรฐานหรือเกณฑ์ตัดสินว่าคำสอนหรือวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นของพระพุทธศาสนาจริงหรือไม่ ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบของชาวพุทธทุกคนที่จะรักษาปกป้องพระไตรปิฎก^๒ รวมทั้งอรรถกถาที่อธิบายแต่ละปิฎก

คัมภีร์นอกพระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์รอง ประกอบด้วยพงศาวดารหรือตำนานเรื่องเล่า และคัมภีร์ไวยากรณ์ เป็นต้น ซึ่งแต่งในลังกา พม่า และไทย

^๑ พระพุทธโฆสจารย์, ญาโณทโยปกรณ์, อนุสรณ์งานสมโภชพระสุพรรณหงส์สมเด็จพะสังฆราชญาโณทโยมหาเถระ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การกรรณไฟฟ้า, ๒๕๐๖), หน้า ๓๕.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์สว, ๒๕๔๙), หน้า ๒.

ชาดกเป็นวิธีสอนธรรมอย่างหนึ่งในพระไตรปิฎก เป็นหนึ่งในบรรดาคำสอนที่ประกอบด้วยองค์ ๙ ที่เรียกว่า นวัคส์ตถุศาสน^๓ ชาดกเป็นการสอนที่มุ่งให้ผู้ฟังได้ฟังนิทานโดยมีธรรมะแทรก ซึ่งบันทึกอยู่ในรูปคาถา^๔ ภายหลังพุทธปรินิพพาน พระสังคีติกาจารย์ได้นำเข้าสู่ระบบจัดระเบียบ ด้วยการสังคายนา แต่ก็ยังอยู่ในรูปคาถาเช่นเดิม ต่อมาพระเถระจารย์ได้พากันรจนาขยายเนื้อความคาถาในชาดก เพื่อให้ผู้ศึกษาเข้าใจเรื่องราวได้ง่ายขึ้น จึงเรียกคัมภีร์ที่อธิบายรุ่นหลังนี้ว่า อรรถกถาชาดกบ้าง ฎีกาชาดกบ้าง

คำสอนในคัมภีร์ชาดกเป็นเรื่องที่น่าสนใจ แต่ผู้ศึกษาก็ควรรู้วิธีในการเก็บเกี่ยวความรู้ในชาดกนั้นด้วย เพื่อจะได้ความเข้าใจความหมายที่แท้จริง จะอย่างไรก็ตาม การศึกษานิทานชาดก ในด้านศาสนา วรรณกรรม และประวัติศาสตร์ นอกจากไม่ทำให้ฉกฉวยคำตอบต่อคำถามของคนในยุคสมัยนี้แล้ว ยังเป็นการเสนอทางออกได้อย่างหนึ่ง นอกจากนี้ ยังช่วยให้เข้าใจวิถีคิดของคนโบราณที่จุดประกายความคิดให้อนุชนรุ่นหลังได้ขบคิดกันต่อมาอีกด้วย ดังมีพระบรมราชาธิบายเรื่องนิบาตชาดกตอนหนึ่งว่า

หนังสือชาดกปกรณ์ เป็นคัมภีร์ชนิดหนึ่งที่ผู้แต่งได้ร้อยกรองขึ้นไว้เพื่อประโยชน์บางประการ เช่น สำหรับคนที่ชอบฟังธรรมะแบบเป็นนิทาน เพราะผู้ที่แต่งชาดกมักจะมุ่งหมายไปในทางให้ผู้ฟังเพลิดเพลินไปกับเรื่องราวต่าง ๆ อาจมีการสอดแทรกธรรมะบ้างเป็นครั้งคราวหรืออาจเรียกว่า นิทานปนธรรมะก็ได้เช่นเดียวกัน โดยทั่วไปผู้คนมักจะถือว่าชาดกเป็นนิทานที่ผู้แต่งนึกแต่งขึ้นมาอย่างไม่มีความจริงเป็นหลักฐาน เช่น สัตว์ดิรัจฉานพูดได้เหมือนมนุษย์ เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้น ชาดกบางเรื่องอ้างเอาพุทธวจนะเข้ามาโดยมีการบังคับกะเกณฑ์ให้เชื่อว่า ถ้าผู้ใดไม่เชื่อถือก็ต้องตกนรก ความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ถ้าเราพิจารณากันจริง ๆ แล้ว ชาดกปกรณ์เป็นเรื่องที่ควรศึกษาพอสมควร ไม่เช่นนั้น พระโบราณจารย์คงไม่อุตส่าห์ร้อยกรองเอาไว้^๕

^๓ นวัคส์ตถุศาสน หมายถึง คำสอนที่ประกอบด้วยองค์ ๙ คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัปภูตธรรม เวทลละ; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒, (กรุงเทพมหานคร: เอส.อาร์. แมส โปรดักส์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๖-๑๕๗.

^๔ คาถา คือ ความร้อยกรองฉันท เช่น ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น (เรื่องเดียวกัน).

^๕ พระบรมราชาธิบายเรื่องนิบาตชาดก ในพระบาทสมเด็จพระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์, อ้างใน **ขุททกนิกายชาดกฎกถาย ปโม ภาโค เอกกนิ ปาตวณฺณนา เทยฺยฎฺเฏ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปกาสิตา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๕), หน้า [๒๗].

นิทานชาดกที่แต่งขึ้นภายหลังพุทธปรินิพพาน มิใช่จะมีแต่ในประเทศลังกาและพม่าเท่านั้น แม้ในประเทศไทยก็มีผู้ค้นพบว่ามี การแต่งนิทานชาดกด้วย ดังที่สุภาพรรณ ฦ บางช้าง ได้เสนอไว้ในงานวิจัยว่า

ในประเทศไทยได้พบว่า มีการแต่งคัมภีร์บาลีประเภทชาดกขึ้น เท่าที่รวบรวมได้มี ๖ เรื่อง คือ ปัญญาชาดก สัมโมหนิทาน ตินฺนปาลชาดก ราโชวาทชาดก ธนัญชัยบัณฑิตชาดก และสรีวิชัยชาดก ชาดกเหล่านี้ส่วนใหญ่แสดงเรื่องพระโพธิสัตว์ ซึ่งพระภิกษุในประเทศไทยได้แต่งขึ้นใหม่ ถือว่าเป็นชาดกนอกนิบาตหรือชาดกที่อยู่ออกไปจากชาดกในพระไตรปิฎก ผลงานเหล่านี้มีความน่าสนใจควรแก่การศึกษา^๖

คัมภีร์สรีวิชัยชาดกเป็นเรื่องที่น่าสนใจ เพราะนอกจากจะเป็นการพัฒนาการของวรรณคดีบาลีในประเทศไทยแล้วยังสะท้อนถึงคตินิยม ความเชื่อเชิงจริยธรรมและศาสนธรรมของคนไทยในสมัยที่แต่ง ทั้งที่เป็นคติความเชื่อค่านิยมของผู้ปกครองและประชาชนอีกด้วย คัมภีร์สรีวิชัยชาดกเป็นชาดกสอนธรรมโดยเฉพาะผู้ที่อยู่ในฐานะกลุ่มชนที่สำคัญในสังคม คือกษัตริย์ เสนาบดี ทหาร เศรษฐี พ่อค้า และนักปราชญ์

นอกจากนี้ สรีวิชัยชาดกแม้ว่าได้มีสำนวนแปลเป็นภาษาไทยของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณแล้วก็ตาม แต่ไม่ทราบว่าแปลมาจากภาษาบาลีฉบับใดเป็นฉบับเดิม และเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้นำมาแต่งเป็นลิลิตสรีวิชัยชาดกโดยนาม แต่ไม่ทราบว่าอาศัยเค้าเรื่องมาจากคัมภีร์ต้นฉบับใดเป็นฐาน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า ควรทำการตรวจชำระและศึกษาวิเคราะห์ คัมภีร์สรีวิชัยชาดกภาษาบาลีอักษรขอม และภาษาบาลีอักษรล้านนา เป็นอักษรไทยปัจจุบัน

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาประวัติและพัฒนาการของคัมภีร์สรีวิชัยชาดก และศึกษาวิเคราะห์ เนื้อหาและคุณค่าของคัมภีร์สรีวิชัยชาดก

๑.๒.๒ เพื่อปริวรรตและตรวจสอบชำระคัมภีร์สรีวิชัยชาดกจากต้นฉบับภาษาบาลีอักษรขอม และภาษาบาลีอักษรล้านนา เป็นภาษาบาลีอักษรไทย

๑.๒.๓ เพื่อแปลคัมภีร์สรีวิชัยชาดกเป็นภาษาไทย

^๖สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, *วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๔.

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

ศึกษาคัมภีร์สรีวิชัยชาดกฉบับภาษาบาลีอักษรขอม และภาษาบาลี อักษรล้านนา เท่าที่จะสืบค้นได้จากแหล่งต่าง ๆ โดยแบ่งขอบเขตเป็น ๒ แหล่งดังต่อไปนี้

๑.๓.๑ หอสมุดแห่งชาติ คัดเลือกฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด ๒ ฉบับ คือ ฉบับทองทิบ ๗ ผูก เลขที่ทะเบียน ๕๕๖๕ และฉบับล่องชาด ๗ ผูก เลขที่ทะเบียน ๕๕๖๐

๑.๓.๒ สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ คัดเลือกฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด ๑ ฉบับ คือฉบับวัดไหล่หิน อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง ชื่อคัมภีร์ใบลานบาลีสรีวิชัยปัญหา/บาลีสรีวิชัยปัญหา อักษรไทยยวน ภาษาบาลี จำนวน ๗ ผูกเลขที่ทะเบียน ID 103 ลป. 010405300.

๑.๓.๓ นำคัมภีร์สรีวิชัยชาดกที่คัดเลือกแล้วโดยถือเอาคัมภีร์สรีวิชัยชาดกฉบับทองทิบ และฉบับล่องชาดเป็นคัมภีร์หลัก และฉบับล้านนาเป็นฉบับเทียบเคียงและสอบทาน นำมาปริวรรตเป็นอักษรไทยปัจจุบัน ตรวจชำระและแปลเป็นภาษาไทย

๑.๔ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

คัมภีร์สรีวิชัยชาดกเป็นคัมภีร์ที่ไม่แพร่หลาย ไม่มีอ้างถึงในตำราหรืองานเขียนใด ๆ แม้มีการนำเสนอโดยวิธีการอื่นบ้าง แปลจบสมบูรณ์แต่ไม่พบต้นฉบับเดิมบ้าง หรือแม้แต่อ้างถึงต้นฉบับเดิมแต่เป็นฉบับแปลบ้าง ดังต่อไปนี้

๑.๔.๑ หนังสือเอกสาร

๑) เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์สรีวิชัยชาดก นำเสนอโดยแต่งลิลิตสรีวิชัยชาดก และมีผู้ศึกษาลิลิตสรีวิชัยชาดกบอกว่า เรื่องนี้แต่งมาจากปัญญาสชาดกซึ่งเป็นชาดกนอกพระไตรปิฎก ไม่เผยแพร่แก่คนทั่วไป และยังบอกถึงความมุ่งหมายในการแต่งลิลิตสรีวิชัยชาดกว่า เพื่อเป็นศิริมงคลแก่บ้านเมืองและเพื่ออนุญูศล... นอกจากนั้นแล้วยังได้บอกถึงลักษณะการแต่งและเรื่องราวโดยย่อ เกี่ยวกับศึกษา การแสวงหาคุณครอง เพียงตอนต้นของชาดกเท่านั้น ไม่ได้บอกถึงที่มาของสรีวิชัยชาดกแต่อย่างใด^๗

๒) สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราวุฒินิพนธ์ทรงแปลเรื่องสรีวิชัยชาดกจบ และพิมพ์เผยแพร่ พระพรหมมุนี (จูล จตฺตสลฺโล) ผู้อำนวยการมหาวิทยาลัย ก่อไว้ในคำนำ

^๗ เจ้าพระยาพระคลัง (หน). **ลิลิตสรีวิชัยชาดก**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://www.pasasiam.com/home/index.php/literature/li-ratanakosin/> [๑ ตุลาคม ๒๕๕๓].

หนังสือสិวิชัยชาตกว่า ... เรื่องนี้แปลจากคัมภีร์ที่เป็นภาษาบาลี แต่ยังคงคัมภีร์ที่เป็นต้นฉบับไม่พบ^๘

๓) คณะผู้จัดทำสารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ นำเสนอไว้ว่า คัมภีร์สิวิชัยชาตกเป็นที่แพร่หลายในภาคเหนือ แต่มีชื่อเรียกหลายอย่าง และบางฉบับมีโครงสร้างจำเพาะของชาตกสมบุรณ์ ดังปรากฏในสารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่มที่ ๑๓ ได้อธิบายศัพท์คือธัมมความว่า ธัมมหรือชาตกล้านนาเรื่องสิวิชัยชาตก หรือ สิวิชัยชาตก อาจเรียกได้หลายชื่อโดยอาศัยเนื้อเรื่องเป็นส่วนประกอบ คือเรียกว่าสิวิชัยยนต์หงส์ เพราะพระเอกชื่อสิวิชัยหรือสิวิชัยสามารถสร้างหงส์ยนต์ใช้ขับขี่เป็นพาหนะได้ เรียกว่าสิวิชัยตัดคำ เพราะพระเอกมีความสามารถในการตัดคำหรือชำระคดีต่าง ๆ ด้วยความแหลมคม และเรียกสิวิชัยช้างเผือก เพราะมีช้างเผือกอันเป็นสัตว์พิเศษเป็นพาหนะอีกด้วย และพบว่าในช่วงท้ายของชาตกเรื่องนี้คล้ายกับเวสสันดรชาตก^๙

๑.๔.๒ วิทยานิพนธ์และงานวิจัย

๑) สุภาพรณ ณ บางช้าง ได้ทำการวิจัยเรื่อง “วิวัฒนาการงานเขียนที่เป็นภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสุตตันตปิฎก” ผลการวิจัยพบว่า “...ในขณะที่ชาตกทรงเครื่องหรือชาตกแบบนิทานทางโลก วิวัฒนาการจากลักษณะชาตกสอนธรรมในระหว่างนั้นได้มีความพยายามที่จะรักษาคุณลักษณะของชาตกสอนธรรมไว้ โดยปรับตัวเข้ากับชาตกทรงเครื่อง เพื่อให้เกิดความน่าสนใจที่แข่งขันกันได้ ชาตกผสมลักษณะชาตกสอนธรรมและชาตกทรงเครื่องเข้าด้วยกัน เท่าที่มีหลักฐานมี ๒ เรื่อง คือ ธนัญชัยบัณฑิตชาตก และ สิวิชัยชาตก นับว่าเป็นชาตกบาลีที่มีลักษณะไทยเหมาะสมสมบุรณ์...”^{๑๐} และกล่าวไว้ในบทคัดย่องานวิจัยเล่มเดียวกันนี้ว่า การศึกษาในงานวิจัยนี้เป็นการศึกษาแบบสำรวจ เพื่อให้เห็นภาพรวมของวรรณคดีบาลีในสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทยตลอดสาย เป็นงานศึกษาที่มีลักษณะกว้าง ควรจะได้มีการศึกษาวรรณคดีแต่ละเรื่องให้ละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น^{๑๑}

^๘ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ, **สิวิชัย**, ธรรมบรรณาการที่ระลึกงานฉาปนกิจศพหม่อมหลวงหญิงนวม สนิทวงศ์ ณ เมรุวัดธาตุทอง พระนคร ๑๖ มกราคม ๒๕๑๐. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๑), คำนำ.

^๙ **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่ม ๑๓**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒). หน้า ๖๙๓๒.

^{๑๐} สุภาพรณ ณ บางช้าง, “วิวัฒนาการงานเขียนที่เป็นภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสุตตันตปิฎก”, **รายงานผลการวิจัย**, (ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑) หน้า ๑๒๕.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า (ข)

๒) พรพวรรณ แก้วประเสริฐได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมล้านนาไทยเรื่องสืวิชัยชาดก”^{๑๒} โดยศึกษาวิเคราะห์ด้านวรรณศิลป์ ภาษาและหลักกรรม นับเป็นความสมบูรณ์ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ แต่วรรณกรรมล้านนาไทยเรื่องสืวิชัยชาดกดังกล่าวนั้นไม่ได้ระบุว่าต้นฉบับที่แปลมาจากฉบับใด ไม่ได้ชำระเป็นภาษาบาลีอักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทยอย่างสมบูรณ์

นอกจากนี้ในวรรณกรรมอีสานเรื่องศรีวิชัย ปิรวิวรรตจากอักษรธรรมโบราณอีสานเป็นอักษรไทย โดยนายมนัส สุขสาย ซึ่งปิรวิวรรตจากอักษรธรรมโบราณและเป็นฉันทลักษณ์ภาษาไทยน้อย ต้นฉบับเป็นตัวเขียน ยังไม่ได้ตีพิมพ์ ปัจจุบันต้นฉบับตัวเขียนเก็บไว้ที่มหาวิทยาลัยสารคาม

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์สืวิชัยชาดก สรุปได้ว่า ที่ผ่านมามีงานวิจัยและหนังสือที่กล่าวถึงคัมภีร์สืวิชัยชาดกในบริบทโดยรวมเท่านั้น จากเอกสารที่เกี่ยวข้องดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ยังไม่ปรากฏว่าได้ชำระต้นฉบับอักษรใด ดังนั้น ผู้วิจัยจึงต้องการชำระคัมภีร์สืวิชัยชาดกจากต้นฉบับ ปิรวิวรรตเป็นภาษาบาลีอักษรไทย และแปลเป็นภาษาไทยให้สมบูรณ์ต่อไป

๑.๕ วิธีดำเนินการการวิจัย

- ๑.๕.๑ รวบรวมต้นฉบับตัวเขียนคัมภีร์สืวิชัยชาดก
- ๑.๕.๒ ปิรวิวรรตเป็นภาษาบาลีอักษรไทย และแปลเป็นภาษาไทย
- ๑.๕.๓ ศึกษาวิเคราะห์
- ๑.๕.๔ สรุปและนำเสนอผลการวิจัย

๑.๖ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

- ๑.๖.๑ ได้ความรู้เกี่ยวกับประวัติ พัฒนาการ เนื้อหาและคุณค่าของคัมภีร์สืวิชัยชาดก
- ๑.๖.๒ ได้คัมภีร์สืวิชัยชาดกเป็นภาษาบาลีอักษรไทย
- ๑.๖.๓ ได้ทราบค่าแปลคัมภีร์สืวิชัยชาดกเป็นภาษาไทย

^{๑๒} พรพวรรณ แก้วประเสริฐ, “การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมล้านนาไทยเรื่องสืวิชัยชาดก”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒).